

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ СӨЗ МАҒЫНАСЫНЫҢ ДАМУЫ БАРЫСЫНДА ЖАСАЛҒАН СИНОНИМДЕР

Балтабаева С.

қазақ тіл және әдебиеті 2-курс студенті Әжіняз атындағы НМПИ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17704645>

Аннотация. Ғылыми мақалада сөз және оның даму барысында жасалған лексикалық синонимдердің мағыналары ашып берілген. Сондай-ақ синонимдік қатарларға Абай шығармаларынан мысалдар келтірілген.

Кілтті сөздер: Синоним, семантика, сын есім, лексика, лексика-грамматикалық мағына.

Аннотация. В научной статье раскрывается значение слова и лексические синонимы, созданные в ходе его развития. Также приведены примеры синонимических рядов из произведений Абая.

Ключевые слова: Синоним, семантика, прилагательное, лексика, лексико-грамматическое значение.

Annotation. The scientific article reveals the meaning of the word and lexical synonyms created during its development. Examples of synonym series are also given from Abai's works.

Key words: Synonym, semantics, adjective, lexicon, lexico-grammatical meaning.

Лексикалық синонимдер сөздердің негізгі, тура мағынасы тарапынан ғана емес, олардың ауыспалы мағынада қолданылуы арқылы да молайып отырады. Өмірдегі заттар мен құбылыстарды, олардың әр түрлі қасиеттерін сөзбен атап отырудың қажеттігі жаңа мағыналардың пайда болуына, тілдің негізгі сөздік қорында бұрыннан бар сөздердің мағыналық жақтан дамуына әсерін тигізеді. Сөздердің ауыспалы мағынада қолданылуы олардың көп мағыналылығымен тығыз байланысты. Сөз негізгі мағынасынан басқа ауыспалы мағыналарға ие болуы арқылы бірнеше синонимдік қатарларда жұмсалады. Сөздердің мағыналық жақтан дамуы көп мағыналы сөздерді туғыза келіп, синонимдердің жасалуына ықпал етеді. Сондықтан синонимдердің жасалуын қарастырғанда сөздің мағыналық жақтан дамуына, соның нәтижесінде көп мағыналы сөздердің пайда болуына ерекше назар аудару қажет. Мәселен, ақ сөзінің мағыналық жақтан дамуын қарастырайық. Бұл сөздің бірнеше мағынасы бар: 1. Ақ–боз, шаңқан, аппақ; 2. Ақ–таза, пәк, адал; 3. Ақ–сүттен жасалған әр түрлі тағам.

Мұндағы ақ сөзінің аппақ, боз, шаңқан деген мағынасы тура мағына да, басқа мағыналары–тура, негізгі мағынаның нәтижесінде жасалған туынды мағыналар. Негізгі мағына мен туынды мағыналардың өзіндік ерекшеліктерін айқын аңғару үшін ақ сөзін контекст ішінде алып көрген жөн: 1. Ақ киімді, денелі, ақ сақалды//

Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды [1:71].. 2. **Ақ көңілді** жақсыдан, Аянбай салыс ортаға [1:132].. 3. Ынсапсызға не керек, істің **ақ** пен қарасы. 4. Мал семіреп, **ақ** пенен ас көбейер [1:121]..

Бірінші сөйлемде ақ сөзі түсті, одан кейінгі екі контексте таза көңілді, адалдықты, соңғы сөйлемде сүт, айран, қаймақ секілді тағамдарды білдіреді. Ақ сөзінің туынды мағыналарының барлығы ақ деген түсті білдіретін тура мағынаға қатысты жасалған.

Жалпы сөздік құрамдағы сөздердің мағынасы алғашында дара және нақтылы болса керек. Жаңадан танылған заттар мен құбылыстарды сөзбен атау қажеттігі әрқашан жаңа сөздерді туғыза бермейді. Дүниедегі құбылыстардың ұқсас қасиеттері мен белгілерін білдіру үшін сөздік қорда бұрыннан бар сөз өзінің тура мағынасының үстіне қосымша мағына қосып алады. Сөйтіп алғаш бір мағынаны білдірген сөз енді екі немесе бірнеше мағынаны білдіретін сөзге айналады. Көп мағыналы сөздің пайда болуына, біріншіден, адамдардың өмірді жан-жақты танып білуі әсер етсе, екіншіден, сөздің мағыналық жақтан дамуы себепкер болады. Туынды мағыналар арқылы жасалған көп мағыналы сөздің әрбір жеке мағынасы өзара мәндес басқа сөздермен қарым-қатынасқа түседі де, соның нәтижесінде синонимдес сөздер пайда болады. Көп мағыналы сөздің әр мағынасы жеке синонимдік қатар құрайды. Мысалы, қатты сын есімі бірнеше мағынаны білдіруге байланысты, бірнеше синонимдік қатарға кіреді.

1. Қатты–берік, мықты, тастай. Мысалы: Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не **қатты**, не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік? [2:123].

Шапса жүйрік, мінсе **берік**, жуан, жуас//Разы емес осындай ат мінбесем! [1:45]..»

2. Қатты– қатал, мейірімсіз, қайырсыз, қатыгез. Мысалы: Қайрауы кеткен **қатты** би, //Қайрылып нетсін көңілді. Ауқаты бар туғанды//**Қайырсыз** ит деп жаттайды [1:56].

3. Қатты–сараң, қарау, қытымыр, пейілі тар.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде қатты сөзінің бірнеше түрлі мағынасы берілген: 1). Жұмсақ емес, мықты, берік. 2). Өте, аса. 3). Көтеріңкі, күшті. 4). Ешнәрсені сезбей, тырп етпей ұйықтау. 5). ауыс. Қатыгез, қатыбас [3:467]. Біздіңше, қатты сын есімі бұлардан басқа сараң, қарау, ешкімге ештеңе бергісі келмейтін, пейілі тар деген мағынаны да білдіреді. Сөздікте ол тек «тастан қатты» деген тұрақты тіркес күйінде берілген. Қатты сөзінің бұл мағынасы осы сөздің тура және ауыспалы мағыналарымен белгілі бір семантикалық байланыстың нәтижесінде пайда бола келіп, тілде кеңінен қолданылады.

Демек сөздің мағыналық жақтан дамуы, қосымша жаңа мағыналарға ие болуы көпмағыналы сөздердің пайда болуына әсер етсе, көпмағыналы сөз әр мағынасында әр түрлі синонимдік қатарға ену арқылы синоним сөздердің қатарын кеңейтіп отырады. Көп мағыналылық құбылыс та, синонимдер де сөздердің абстракт мағынасымен байланысты болады. Абстракт мағына сөздің нақтылы мағынасынан туып, дамып отырады.

Синонимдік қатарлардың кеңеюіне әсер ететін көпмағыналы сөздердің мағыналарының біреуі негізгі мағына болса, қалғандары туынды мағыналар болып саналады. Сөздің мағыналық жақтан дамуына, туынды мағыналардың пайда болуына ұйтқы болатын-оның тура мағынасы. Мысалы, бос деген сөзді алып көрейік. 1. Бос – ішінде ештеңе жоқ; 2. Бос – бейсауат, жұмыстан тыс, пайдаланылмаған уақыт; 3. Бос – еркін, азат; 4. Бос – жуас, момын, ынжық.

Әуелде к... **бос** кәпір,

Мықтыға не қып беттеймін? [1:78]..

...бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштықпен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын **момын** байларды аямасаң, һәм соның тілеуін тілемесең болмайды [117]..

5. Бос – құралақан, ештеңесіз. Мысалы:

Бірінді, қазақ, бірін дос

Көрмесең – істің бәрі **бос** [1:86]..

Білгенге жол **бос**,

Болсайшы қол **бос**

Талаптың дәмін татуға [1:89]..

Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен

Бос сөзбенен қастаспай түзу келмес [1:247]..

Бос мақтанға салынып,

Бекер көкірек керуге [1:49]..

Бос сөзінің туынды мағыналарының пайда болуына ұйтқы болатын–ішінде ештеңе жоқ деген тура мағына. Бұл мағына туынды мағыналардың жасалуына негіз бола келіп, оларды әрі айқындап, әрі толықтырып тұр. Бос сын есімінің тілде алғаш қолданылғаны да осы мағына болу керек. «Бейсауат, жұмыстан тыс, пайдаланылмаған уақыт»; «жуас, ынжық»; «еркін, азат»; «құралақан, ештеңесіз» деген мағыналардың туынды ретінде, тілдің дуамы барысында кейінірек пайда болғаны аңғарылады.

Сонымен сөздің мағыналық жақтан дамуы мен туынды мағыналарға ие болуы нәтижесінде пайда болған көпмағыналы сөздер синонимдердің жасалуына

айрықша әсер етеді. Көпмағыналы сөз әр мағынасында әр түрлі синонимдік топ жасауына байланысты, синоним сөздердің шеңберін кеңейтеді. Сөйтіп, тілдің дамуы барысында пайда болған мағыналық ерекшеліктер мен ауыспалы жаңа мағыналар синонимдік қатардың өсуіне ықпал тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай. Жинақ. 1-2- т. Алматы. Ата мұра. 2005. –Б. 200.
2. 2.Абай. Қалың елім қазағым. Алматы. Атамұра. 2002ж –Б.223.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі.9-т., Алматы. 2011. –Б.423.